GÖK-TÜRKLERİN SONU VE BELGELERİ

AHMET TAŞAĞIL

II. Gök-Türk Devleti'nin sonu yani Bilge Kagan'ın ölümünden yıkılışına kadar olan devre müstakil bir çalışma olarak ele alınmadığı gibi çeşitli araştırmalarda sadece bir kaç cümle ile değerlendirilmiştir. Bunun sebebi hiç şüphesiz yaklaşık on yıllık zaman dilimini ihtiva eden 734-744 yılları arası ile ilgili kaynakların az bilgi vermesidir. Bilindiği gibi, Orhun Abidelerindeki bilgiler Bilge Kagan'ın ölümüyle kesilmektedir. Diğer taraftan, her zaman Gök-Türk tarihi hakkında zengin malzeme taşıdığını söylediğimiz Çin kaynakları da artık yetersizleşmektedir. Sadece CTS 194A ve HTS 215B'nin yanında Wang Chung-ssu adlı bir kumandanın biyografisinde bir sayfayı geçmeyen bilgiler vardır. İmparator kayıtlarında da (Pen-chi) bir kaç cümle bulunmaktadır.

Çin kaynaklarında Gök-Türklerin bu devresiyle ilgili bilgilerin azalmasının sebebi, artık Çin'deki T'ang hanedanı için bir tehlike olmaktan çıkmaları, daha çok siyasi ve benzeri ilişki kurmalarıdır. Eğer aksi olup savaş vesair hadiseler meydana gelse şüphesiz kaynaklardaki bilgiler çoğalırdı. Zaten 723 yılından sonra II. Gök-Türk Devleti ile Çin'deki T'ang hanedanı arasında barış yapılmış ve uzun sayılabilecek bir süre savaş çıkmamıştı.

Kaynaklardaki bilgilerin az olması bize tarihimizin söz konusu devresini incelememe yahut bir iki cümleyle geçiştirme hakkı vermemelidir. Bunu düşünerek konuyla ilgili bütün bilgilerin Çin kaynaklarından tercümesini yaptıktan sonra değerlendirmeye çalıştık. Arkasından tarihçiliğimiz açısından faydalı olacağı fikrinden hareketle metinlerin Türkçelerini ilave ettik.

682 yılında Kutlug Kagan liderliğinde istiklalini kazanan II. Gök-Türk Devleti kısa zamanda yine Orta Asya'nın en büyük devleti seviyesine yükselmişti. Onun ölümüyle yerine 692 yılında geçen kardeşi Kapgan yirmi dört yıl hüküm sürdükten sonra bir Bayırku isyanını bastırmasının ardından geri dönerken pusuya düşürülmüş ve 716 yılında katledilmişti. Onun oğlunu tahttan uzaklaştıran Kül Tegin, aynı yıl ağabeyi Bilge'nin kagan olmasını sağladı. Kaganlığının ilk yıllarında çok sayıda boy isyanını bastıran Bilge, 723 yı-

lına gelindiğinde Çin'i de hem bozguna uğratmış, hem de kendisiyle barış yapmak zorunda bırakmıştı.

On sekiz yıl devleti idare ettikten sonra Bilge Kagan bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlendi. Ölmeden önce kendisini zehirleyen Buyruk Çor ve ortaklarını öldürttü[1]. Kendisi de 25 Kasım 734 tarihinde vefat etti[2]. Defin töreni ise 22 Haziran 735'te yapıldı[3]. Bu olayların teferruatı kitabelerde nakledilmesi dolayısıyla bilinmektedir. Kitabelerde bilgiler onun hayatını anlattığı için Bilge'nin ölümünden sonra tamamen kesilmiştir. Bundan sonrası sadece Çin kaynaklarından takip edilebilmektedir.

734 Yılından Yıkılışlarına Kadar Olan Hadiseler

Yeni kaganların tahta çıkışını ve diğer mücadeleleri devrin iki önemli Çin kaynağı T'ang hanedanının eski[4] ve yeni[5] resmî tarihlerinde bulunan Gök-Türk bölümlerindeki kayıtlara göre izlemek mümkündür. Ayrıca Wang Chung-ssu'nun adı geçen her iki tarihte bulunan biyografisi de destekleyici malumat taşımaktadır. WHTK'daki metinler de ilk defa tarafımızdan tercüme edilerek değerlendirilmiştir[6].

Anlaşıldığına göre Bilge'nin ölümü üzerine bir araya gelen devlet adamları ittifakla onun oğullarından İ-jan'ı kagan olarak tahta geçirdiler[7]. Ancak onun tahtta kaldığı süre problemlidir. CTS 194A fazla yaşamadan öldüğünü

[1] Kitabelerde bulunmayan bu bilgi için bkz. CTS 194A, s. 5177; HTS 215B, s. 6054.

[2] Bilge Kagan kitabesi güney cephesi, 10 satır; Bu hadise hakkında tafsilen bkz. R. Giraud, L'Empire des Turc celestes, Paris 1960, s. 55, 120; Liu Mau-tsai, Die Chiensischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken, II, Wiesbaden 1958, s. 620; L. Bazin, Les Calendriers Turcs anciens et medievaux, Lille 1974, 1974, s. 183, 244; T. Tekin, Orhon Yazıtları, Ankara 1988, s. 55; İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1987, s. 119-120.

[3] Bilge Kagan Kitabesi aynı satır, ayrıca Bazin, aynı eser, 183 vd.; Liu, I, s. 179, 229; Kafesoğlu, aynı eser, s. 121.

[4] Chiou T'ang Shu, 945 yılında Liou Hsü tarafından yazıldı. 200 ciltten müteşekkil olan bu eser kısaca CTS şeklinde gösterilmiştir. Bu kaynağın 1985 yılı T'ai-pei Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı kullanılmıştır.

[5] Hsin T'ang Shu, 1060 yılında Wo Yang-hsiou ve Sung Chi tarafından on altı yıllık çalışma sonucu tamamlanmış ve 225 Ciltten meydana gelmiştir. Kısaca HTS şeklinde gösterilmiş, 1985 yılı T'ai-pei Ting-wen Shu-chü yayınevinin baskısından faydalanmıştır.

[6] Çalışmamızda kısaca WHTK olarak gösterilen bu eser Ma Tuan-lin tarafından 1254 yılında yazılmış, ancak 1319 yılında yayınlanabilmiştir. 1935 Shang-hai baskısından faydalanılmıştır.

[7] CTS 194 A, s. 5177; HTS 215 s. 6054; konuyla ilgili bazı metinlerin Almanca tercümeleri için bkz. Liu, aynı eser, I, s. 179 vd. 229 vd.

bildirirken, HTS 215B sekiz yıl tahtta kaldığını nakletmektedir. Diğer kaynak TCTC 214[8] deki bilgilerde de İ-jan Kagan'ın hükümdar olduktan kısa bir süre sonra hemen öldüğü yazılıdır. TFYK 975'de ise 741 yılında Tengri Kagan'ın ölümüne işaret edilmiştir[9].

Yedi yıl sonra dahi Tengri Kagan başta görüldüğüne göre HTS 215B'de verilen bilginin yanlış ve karışık olması muhtemeldir. Neticede babasının ölümünden sonra tahta geçirilen İ-jan Kagan fazla yaşayamamış, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak ölmüştür.

İ-jan Kagan'dan sonra yerine Bilge Kutlug (Pi-chia Ku-tou-lu) Kagan II. Gök-Türk devleti tahtına çıktı. Çin'deki T'ang hanedanı imparatoru hemen harekete geçerek, Sağ Chin-wu muhafızları generali Li Chih'yı elçi olarak gönderip ona Teng-li (Tengri) Kagan unvanını sundu[10]. Çinlilere göre Teng-li'nin anlamı "eski hayatında ektiğini biçen (iyi veya kötü hareketler için cezalandırma)" olduğu bildirilmektedir[11].

Teng-li'nin yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde pek muktedir olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden ünlü vezir Tonyukuk'un kızı olan annesi Po-fu Hatun devlet işlerine müdahale etmek fırsatı buldu. Hatta vezirlerden Yüssu Tarkan[12] ile işbirliği yaptı. Hedefleri devlet idaresini tam manasıyla kontrollerine almak idi. Ancak onların gizli ittifakına diğer boylar katılmadılar. Ayrıca onların bu tür gizli hareketlerini devletin ileri gelenleri ve boylar dahi herkes duymuş, neticede huzursuzluk baş göstermişti.

Bu sırada II. Gök-Türk devletinin merkezinde hâlâ Teng-li, kagan sıfatıyla hükümdarlık tahtında idi. Devletin doğusunu Sol Şad unvanıyla, batısını Sağ Şad unvanıyla iki amcası idare ediyordu[13]. Söz konusu iki kanat idarecisi başarılı yönetimleriyle tanınmışlar ve subayların kumandanların çoğu özel-

[8] 214, s. 6809.

[9] Ts'e-fu Yüan-kui (kısaca TFYK) ve Tsu-chih T'ung-chien (kısaca TCTC) adlı kaynaklardaki bu konuyla ilgili bilgilerin tercümeleri için bkz. Chang Jen-t'ang, Doğu Gök-Türkleri, T'ai-pei 1967, s. 184, 200-205.

[10] Bu bilgiler sadece HTS 215B'de bulunmaktadır.

[11] CTS 194A, aynı yer.

[12] Adı geçen vezirin ismi sadece HTS'de kaydedilmiştir.

[13] CTS 194 A. aynı yer; HTS 215B, aynı yer; Bu devirde Gök-Türk - Çin diplomatik ilişkileri için ayrıca bkz. Kaneko Chuichi, T'ang International Correspondence, Acta Asiatica, 55, 1988, s. 81; T. Hayashi, Development a Nomadic Empire, Bulletin Ancient and Orient Museum, XI, s. 183, 184.

likle genç ve dinamik olanları tarafından sevilmişlerdi. Dolayısıyla bu karışık ortamda daha çok hürmet ediliyorlardı[14].

Kaganın devleti idare edecek vasıflara sahip olmayışı Gök-Türk Devleti'nin temelinden sarsmış, ülkede birlik bozulmaya başlamıştı. Özellikle Kagan'ın annesinin bir vezirle gizli ittifak yapıp devlet idaresini ele geçirmeye çalışması karışıklıkların baş sebebi olarak görülmektedir.

Bu arada T'ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung, 740 yılında Teng-li'nin hükümdarlığını tanıdı. Amcalarının devlet içinde güçlenmeleri Teng-li ve annesini korkutuyordu. Hâkimiyetlerinin sağlamlaştırılması için onları yani Sol ve Sağ Şadları ortadan kaldırmaya karar verdiler. Önce kurdukları komplo ve çevirdikleri entrika ile sağ kanat şadını yani batıdaki amcayı öldürdüler. Askerlerini ve bütün halkını kendilerine bağladılar. Bu hadiseyi duyan doğudaki sol kanat şadı P'an Kül Tegin, aynı şeyin kendi başına geleceğini düşündü. Onların kendisine karşı harekete geçmelerini beklemeden derhal Teng-li'ye hücum edip onu öldürdü. Boş kalan kaganlık makamına Bilge'nin bir başka oğlunu getirdi. Fakat, P'an Kül Tegin'e kimse destek vermiyordu. Basmıllar fırsattan istifade onu mağlup ettiler. Yenilen P'an Kül Tegin, kendisine bağlı kuvvetlerin tamamını kaybetti ve tek başına kaçıp uzaklaştı[15]. Gök-Türk Devleti'nde taht mücadelesi olanca hızıyla acımasızca sürüyordu. P'an Kül Tegin'in tahta geçirdiği kaganı Ku-tuo (Kutlug) Yabgu öldürüp, yine Bilge Kagan'ın bir başka oğlunu hükümdar yaptı. Aynı Yabgu bir süre sonra yeni kaganı da öldürüp kendisini kagan ilan etti[16].

Yaklaşık iki yüz yıldan beri kuzeylerini sürekli tehdit eden komşularının bu hale düşmesi Çinlileri harekete geçirdi. İmparator tarafından Sun Lao-nu adlı elçiye özel görev verilerek, Uygur, Karluk ve Basmıl gibi Türk boylarının yanına gönderildi. Adı geçen boylara Gök-Türk devletinden ayrılıp, Çin'e bağlanmaları teklif ediliyordu[17]. Çinlilerin bu teşebbüsü Orta Asya Türk tarihi için uzun sayılabilecek barış dönemini sona erdirdi. Yaklaşık yirmi yıldan beri Gök-Türklerle Çin arasında önemli bir savaş olmamıştı.

[14] Sadece HTS 215B, aynı yer.
[15] CTS 194A, s. 5178.
[16] TCTC 214 s. 6844; HTS 21B, s. 6054.
[17] Sadece TCTC 214, s. 6809.

Çinlilerin tahrikiyle zaten zayıflamış olan Gök-Türk hâkimiyetine karşı Basmıl, Karluk ve Uygurlar ayaklandı[18], Gök-Türk kaganı Ku-tuo (Kutlug) Yabgu'yu öldürdüler. Ayaklanan üç Türk boyu kendi içlerinde önceliği Basmıllara verdi. Onların reisi Chie-tie-i-shih, kagan ilân edildi. Sağ ve Sol kanat yabguluklarını ise Karluklarla Uygurlar paylaşmışlardı. Kaynaklarda belirtilmemesine rağmen batıda olmaları sebebiyle Sağ kanat yabguluğunu Karlukların almaları muhtemeldir. Doğu yani Sol kanadının ise Uygurların bulunduğu yere yakınlığı sebebiyle onlara ait olması daha uygundur. Bu üç boyun reisi beraber Çin'e elçi gönderdiler[19]; zaten daha önce onlar tarafından tahrik edilmişlerdi. Bağımsızlıklarının ilk anında da Çin ile yakın ilişki kurmak istiyorlardı.

Bu arada T'ang imparatoru kuzeydeki Ling eyaletine kendisini ispatlamak arzusunu taşıyan bir kumandan olan Wang Chung-ssu'yu tayin etti. Adı geçen kumandan önce Moğol boyları Hsi ve Nu-chie'leri Sang-kan ırmağı kenarında bozguna uğrattı. Ahalilerinin büyük bir kısmını ele geçirdi. Bu şekilde Gobi çölünün kuzeyinde bulunan diğer boylara gözdağı vermek niyetinde idi[20]. Daha sonra bunun için büyük bir toplantı yaptı.

Ku-tuo (Kutlug) Yabgu'nun öldürülmesi sırasında çıkan karışıklıkları yakından takip eden Wang Chung-ssu, Gobi çölünün ağzına gitmiş, onları korkutmuştu[21]. Son kaganın öldürülmesinden sonra Basmıl, Uygur ve Karluklar'dan kurtulabilen Gök-Türk ahalisi eski Doğu Kanat Şad'ı P'an Kül Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kagan unvanıyla tahta geçirdi[22].

Wang Chung-ssu'nun, Gobi çölüne gelişi Wu-su-mi-shih Kagan'ı korkutmuştu. Siyasi hakimiyetinin bozulduğunu ve askeri gücünün iyice dağıldığını gören kagan Çin imparatorunu ziyaret edip, ona bağlılığını göstereceğini bildirdi. Fakat, daha sonra söz konusu niyetinden vazgeçince adı geçen Çinli kumandan onu yakalamak üzere harekete geçti. Ancak, kendisi savaşmak yerine müttefikleri Uygur, Basmıl ve Karlukları Wu-su-mi-shih (Ozmış)'nın üzerine saldırttı. Mağlup olan Ozmış hatununu dahi savaş meydanında bıra-

[18] HTS 215B, aynı yer; TCTC 215, s. 60.
[19] HTS 215B aynı yer; TCTC 215, aynı yer.
[20] CTS 103, s. 3198; HTS 133, s. 4552-4553.
[21] not 18.
[22] TCTC 215, s. 6860; CTS 194A, aynı yer; HTS 215B, aynı yer.

kıp kaçmaya başladı[23]. Bu sefer Çinli kumandan onun peşine düştü[24]. Nihayetinde, sadece sağ kanadında bulunan kuvvetleri bozguna uğratıp geri döndü.

Ardıardına darbelere maruz kalan Gök-Türk hanedanından kopmalar ve Çin'e sığınmalar görülüyordu. Wu-su-mi-shih (Ozmış)'nın batı kanadı yabgusu A-pu-ssu, Batı Şad'ı Ko-la-to, Kapgan'ın torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kagan'ın kızı Ta-lo prenses İ-jan Kagan'ın hanımı Bilge Yü-sai-fu, Teng-li Kagan'ın kızı Yü-chu-kung prenses, binden fazla çadır aileyi oluşturan ahali gidip Çin'e sığındı[25]. Bu hadise dolayısıyla zaten mahvolmaya yüz tutan Gök-Türklerin nüfusu iyice azalmıştı. T'ang imparatoru Hsüan-tsung, teslim olanlardan çok memnun kalmış ve Hua-wo-lou adlı köşkte bütün sığınan Gök-Türklerin şerefine şölen tertip etmiştir. Ayrıca çok sayıda hediyeler sundu (742 yılı)[26]. Çin imparatoru söz konusu hadiseden memnuniyetini belirtmek için bir de şiir söylemiş, hasat zamanı yiyecek ihtiyaçları için onlara iki milyon ölçek un verdirmişti[27]. Bu arada mevkilerine göre unvanlar dahi bağışlamıştır.

Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kagan'ın üzerine tekrar hücuma karar veren Wang Chung-ssu, bu sefer Basmıl, Karluk ve Uygurları kullandı. Ona göre uygulanabilecek en iyi plan bu boyların birlikte Kagan'a saldırması idi. To-lo-ssu kalesine karşı harekete geçen üç boy arkasından K'un suyunu takip ederek Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kagan'ı öldürdüler. Böylece Wang Chung-ssu hiç hareket etmeden zafer kazanmış oluyordu. O sadece Çin'in kuzeyinde kale tamiriyle uğraşmış, Çin seddindeki Ta-t'ung ve Ching-pien kalelerini birleştirerek, gelecekte bu yönden kuzeyli kavimlerin yapacakları saldırı yolunu kapatmak istemişti[28]. Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kagan'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü[29].

[23] "Ozmış Tegin Han olmuş. Koyun yılında üzerine yürüdüm, ikinci harbi ilk aynı altıncı gününde yaptım.... Tuttum; hatununu ordada aldım. Türk kavmi bütün orada yok oldu." Şine Usu yazıtı kuzey cephesi, 9 ve 10 satırlar (bkz. H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s. 166).

[24] CTS 103 aynı yer; TCTC 215, s. 6860.

[25] CTS 103 aynı yer; CTS 194A, s. 5177; Bilge Kagan'ın hanımının adı sadece HTS 215B' s. 6055 de kayıtlıdır. TCTC 215.

[26] TFYK 975, 20a; TCTC 215, s. 6853; s CTS 194A, s. 5177.

[27] HTS 215B, aynı yer; un miktarı WHTK 2693/b'de iki yüz bin ölçek olarak bildirilmiştir.

[28] HTS 133, s. 4553.

[29] CTS 103, aynı yer; TCTC 215, s. 6860.

Başlarına geçen kaganların sırayla öldürülmesi Gök-Türklerin arta kalanlarını hâlâ yıldıramıyordu. Sonunda kesik başı Ch'ang-an'a götürülen Wu-su-mi-shih (Ozmış)'nın oğlu Ku-lung-fu Pai-mei'i kagan seçtiler (744 yılı).

Bu sırada Çin imparatoru Hsüan-tsung, artık Gök-Türkleri kesin bir şekilde ortadan kaldırmak arzusunda idi. İşte bu yüzden Gök-Türklerin son durumunu gayet iyi bilen kumandan Wang Chung-ssu'yu tekrar onları Türklerin üzerine gönderdi[30].

Çinli general Sa-he-nei dağına ulaştı. Burada Pai-mei Kagan'ın Sol(doğu) kanadını idare eden A-po Tarkan'a bağlı onbir boyla savaştı ve mağlup etti. Akabinde Pai-mei Kagan'ın batı kanadına yüklendi[31]. Tam bu sırada Orta Asya tarihini değiştirecek mühim hadiseler meydana geliyordu. Çin İmparatorunun tahrikiyle Gök-Türk devletinin kaganını öldürerek zaafa uğratan Basmıl, Karluk Uygur gibi Türk boylarının arası açılmıştı. Daha önce kaganlığı tanınan Basmıl reisi Chieh-tie-i-shih, Uygur ve Karluklar tarafından öldürüldü. Uygur reisi Ku-li Pei-lo kendini Kutlug Bilge Kül Kagan ilan etti. Arkasından Çin imparatoru Hsüan-tsung'a elçi gönderip durumu bildirdi. Böylece Uygur devleti resmen kurulmuş oluyordu[32]. Artık iki yüz yıllık Gök-Türklerin tarihi merkezi Ötüken, Uygurların eline geçmişti.

745 yılının başlarına gelindiğinde Ötüken'de hâkimiyetini iyice sağlamlaştıran Uygur kaganı, son Gök-Türk kaganı Pai-mei'e saldırdı ve mağlup edip öldürdü. Pai-mei'in kesik başı tıpkı babasınınki gibi Çin başkentine götürüldü[33]. Hayatta kalabilmeyi hâlâ başaran Bilge Kagan'ın hanımı da son kabilelerle birlikte gidip Çin'e sığındı.

Yıkılışlarından Sonra Gök-Türkler

Pai-mei Kagan'ın öldürülüp kesik başının Çin'e götürülmesiyle Gök-Türk hanedanının siyasî varlığı tamamen sona eriyordu. Zaten hanedana mensup çok sayıda bey gidip Çin'e teslim olmuştu. Ötüken bölgesinde yıllar-

[30] Bu bilgi sadece TCTC 215'de kayıtlıdır; bkz. s. 6855.

[31] HTS 215B, s. 6055; TCTC 215, aynı yer.

[32] Uygur devletinin kuruluşu için ayrıca bkz. C. Mackerras, The Uighur Empire 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories, Canberra 1968, s. 1, 2 vd; G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İst. Üniv. basılmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972, s. 10-15, 20 vd.; Ö. İzgi, Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara 1987, s. 14-27.

[33] TFYK 975 20b; TCTC 215, s. 6863.

dır süren iç savaş neticesi boyların dağıldığı bilinmektedir. Diğer taraftan Uygurlar, Basmılları mağlup ederek büyük bir siyasî organizasyon halinde Büyük Uygur Kağanlığı adı verilen devletlerini kurdular[34]. Dolayısıyla Gök-Türk hanedanından gelen herhangi bir kişinin devleti yeniden canlandırması mümkün olamazdı. Üstelik uzun süren iç savaş yüzünden diğer boyların Gök-Türk hanedanına bağlılığı kaybolmuştu.

Bundan sonra birkaç yüzyıl içinde çok nadir de olsa Gök-Türk ismine kaynaklarda rastlanmaktadır. Söz konusu isimleri kaynaklardan toplayıp aşağıda sunmaya çalışırsak şöyle bir değerlendirme ortaya çıkar: Kapgan Kagan'ın[35] torunu olan A-pu-sse yukarıda da görüldüğü üzere 742 yılının sonlarına doğru ülkesinde patlak veren iç savaşlar ve diğer kargaşalıklardan dolayı Teng-li Kagan'ın kızı ile giden grupta yer alarak Çin'deki T'ang hanedanı imparatoruna teslim olmuştu[36]. Ona Çin imparatoru Hsüan-tsung'a bağlılığından dolayı Shuo-fang bölgesi Chie-tu-fu-shih'lığı (özel vazifeli memur) ve Feng-hsin prensliği unvanları tevcih edildiği anlaşılmaktadır[37]. T'ang hanedanının kökünden sarsan meşhur An Lu-shan'ın isyanı sırasında[38] A-pu-sse da karışıklıktan faydalanıp isyan etmek planları yaptı. Daha sonra Çin sınırlarını terkederek Gobi çölünün kuzeyine eski topraklarına geri döndü[39]. 752 yılının bahar aylarında meydana gelen bu ayaklanmanın akabinde Çin sınırlarına hücum etti[40]. Onun bazı yağmalar yaptığını iki yıl sonra Beşbalık askerî valisi Ch'eng Chien-li tarafından esir edildiğini öğreniyoruz[41]. Aslında bu hususta çelişkili ifadeler bulunmaktadır. Bazı belgeler Karlukların o sıradaki yabgusunun A-pu-sse'yı tutukladığı'nı, ona bağlı boyların da üç ay önceden teslim olduğu şeklinde kayıtlar ihtiva etmektedir[42]. Neticede Çin başkentine

[34] Bkz. not 29.

[35] 692-716 yılları arasında II. Gök-Türk devletini idare eden Kapgan için bkz. A. Taşağıl, Kapgan Kagan, Belleten, sayı 217, s. 51-70.

[36] CTS 9, s. 215.

[37] Sadece CTS 9, s. 225.

[38] Yarı Türk yarı Soğd asıllı olan ve Çin tarihinin en meşhur ayaklanmalarından birini gerçekleştiren An Lu-shan'ın faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. E.G. Pulleyblank, A Sogdian Colony in İnner Mongolia, T'onug-pao, XLI, 1951, s. 338-342; aynı müel., The Background of the Rebellion of An Lu-shan, London 1955.

[39] CTS 9, aynı yer.

[40] HTS 5, s. 148.

[41] CTS 9, s. 228; HTS 5, s. 150.

[42] HTS 5, s. 149.

götürülen A-pu-sse, imparatorun sarayının merdivenlerine sunulmuş ve Chu-ch'io caddesinde idam edilmiştir[43].

756 yılında T'ang hanedanı hizmetine girmiş ve generallik rütbesine yükselmiş olan A-shih-na Ch'eng-ch'ing, isyan edip Ying-ch'uan bölgesine saldırarak ele geçirmiş, şehrin muhafızı Hsie Yüan ve vali yardımcısı P'ang Chien'i esir etmişti[44]. Fakat, onun akibeti hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. Her halde mağlup olup Çinlilere teslim olmak zorunda kalmıştır. 764 yılında reislerini öğrenemediğimiz yine bir grup Gök-Türk, Feng eyaletine hücum ederek muhafız general Ma Wang'ı öldürmüştür[45].

Bu tarihten sonra uzun süre Gök-Türklerin Çin sınırlarına tecavüzleri dolayısıyla kaynaklarda zikredilmelerine rastlanmamaktadır. 837 yılına gelindiğinde Chen-wu bölgesinde yaşayan Gök-Türkler, yüz elli çadır halinde isyan ettiler. İsyan sebepleri konusunda bilgi yoktur. Bunlar tarım arazileri ve çiftçilerini yağmaladılar ise de Çinli kumandan Liou Mien'e mağlup olup pasifize edildiler[46]. Aynı bölgede bulunan Gök-Türklerin on yıl sonra yani 847 yılında, tüccarlara ve vergi olarak toplanan pirinçlere saldırıp yağma yaptıklarına tesadüf edilmektedir. Yine o bölgenin idarecisi olan Shih Hsien-chung söz konusu Gök-Türk bakiyelerini bozguna uğratmış ve herhangi bir tehlike teşkil etmelerini engellemiştir[47].

Yaklaşık yetmiş sekiz yıl sonra Beş Hanedan döneminde, Gök-Türkleri T'ang imparatorluğunun yıkılıp yerine küçük devletlerin kurulduğu anda yine tarih sahnesinde görmekteyiz. Eski ve Yeni Beş Hanedan tarihlerinde yazıldığına göre 925 yılının bahar başlangıcında Gök-Türkler elçi gönderip, kendi ülke mallarından sunmuşlardı. İfadelerden anlaşıldığına göre Gök-Türkler, o esnada Çin sınırlarının dışında idiler. Elçi Hun-chie-lou, aynı zamanda Gök-Türklerin reisi olabilirdi[48]. Aynı yılın kış mevsiminde Gök-Türkler Hsi, T'u-hun gibi Moğol boylarıyla birlikte yine elçi göndermişlerdi[49].

[43] CTS 9, s. 228.

[44] CTS 10, s. 244.

[45] CTS 6, s. 171.

[46] TCTC 245, s. 7930.

[47] TCTC 248, s. 8031.

[48] CWTS 32, s. 446; HWTS 5, s. 48. Bu kaynaklardaki bazı metinlerin Fransızca tercümesi için bkz. J. Hamilton, Les Ouighours a l'epoque des Cing Dynasties, D'apres les Documents Chinois, Paris 1955, s. 94-100.

[49] HWTS 5, s. 49.

Bahsettiğimiz elçilik heyetlerinin akabinde muhteviyatı enteresan bir kayıt vardır. Buna göre imparator Ming-tsung, Po-ssu-ma-p'o(pi)'yi ziyaret edip Gök-Türk tanrısına kurban sunmuş, kuzey geleneklerine göre tören yapılmasını müsaade etmiştir. Ertesi yıl Gök-Türklerin başında başka bir reis göründüğüne göre demek ki, söz konusu tören bir cenaze töreni idi ve imparator Hun-chie-lou'nun ölümü dolayısıyla tören yapılmasına müsaade etmişti. Gök-Türklerin yeni reisinin adı Chang Mu-chin idi. O da Çin sarayına vergi sunmuştu[50]. 931 yılında Çin imparatoru Ming-tsung'u ziyaret eden Gök-Türk elçisinin adı Tu-a-shu idi[51] ve büyük ihtimalle o da onların reisi durumunda bulunuyordu.

934 yılında Gök-Türkler ilişki kurdukları Sonraki T'ang hanedanı yıkılınca Sonraki Chin hanedanı kuruldu(936-944). Bu hanedan döneminde 941 yılının sonbaharında Gök-Türk elçisi Hsüe T'ung-hai başkenti ziyaret etmiştir[52].

941 yılı Gök-Türklerin Çin'e son elçi gönderdikleri tarihtir. 745 yılında son kaganları Pai-mei, Uygurlar tarafından öldürüldükten sonra Çin'e sığınmak zorunda kalan Gök-Türkler, aradan uzun zaman geçmesine rağmen benliklerini kaybetmemişler fırsat buldukça ayaklanmışlardır. Beş Hanedan döneminde ise söz konusu tarihe kadar diplomatik ilişkiler kurduklarına tesadüf ediyoruz. Bu devirde yani 907 yılında T'ang imparatorluğunun yıkılmasından sonra ortaya çıkan zayıf devletlerle ilişki kurabilecek kadar güçlendikleri anlaşılmaktadır. Ama güçlerinin miktarı ve akıbetleri konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yeni Beş Hanedan Tarihi'nin Gök-Türkler hakkındaki son kaydına göre askeri valilerinin hepsinin kaybolması sebebiyle[53] artık kayıtları tutulmamıştır.

[50] CWTS 39, s. 543; HWTS 6, s. 60.
[51] HWTS 6, s. 63.
[52] HWTS 8, s. 85; CWTS 80, s. 1052.
[53] HWTS 74, s. 913.

BELGELER

CTS 194A **s.5177**

Onun ölümü üzerine devlet adamları oğlunun İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler. Tsung Cheng-ch'ing, Li Ch'üan onun cenaze merasiminde kurban kesmek aynı zamanda İ-jan Kagan'ın tahta geçişini selâmlamak üzere gönderildi.

Onun tapınağının yazıtını dikmek için Shih-kuan ch'i-chü-shu-jen olan Li Jung, onun yazıtına yazı yazması için gönderildi. Fırsatı olmadan İ-jan hastalıktan öldü. Yine onun kardeşi Teng-li Kagan unvanıyla tahta çıktı.

Teng-li, Çin dilinde (Budizm'de) eski hayatında ektiğini biçene (iyi veya kötü hareketler için cezalandırma) benziyordu. Teng-li'nin yaşı gençti. Onun annesi ki, o Tonyukuk'un kızı idi; onun küçük veziriyle işbirliği kurdu. Devlet idaresine burnunu soktu. Yabancılar arasında bu durum gizli kalmadı. Teng-li'nin amcası ayrı hallerde asker ve atları idare ediyorlardı. Doğudakinin ünvanı Sol Şad, batıdakinin unvanı Sağ Şad idi. Onun bütün çarpışmaları iki şadın emri altında oluyordu. 28. yılda (741) imparator, Sağ Chin-wu genarali Li Chih'yı fermanla gönderip Teng-li'nin tahta geçişini tanıdı.

Sonra aniden Teng-li annesiyle entrika çevirerek Batı Şad'ını öldürüp halkını ele geçirdiler. Sol yani doğu Şad'ı aynı felaketin kendi başına geleceğinden korktu. Askerlerini toplayıp Teng-li'ye hücum etti. Onu öldürdü. Kendi tahta çıktı, unvanı Wu-su-mi-shih Kagan idi.

s.5178

Sol Şad'a ülkesinin insanları tarafından itaat edilmedi. Pa-hsi-mi (Basmıl) boyu ayaklanıp, ona hücum etti. Sol Şad ağır bir yenilgiye uğradı. Tek başına kaçıp uzaklaştı. Ülkesi içinde büyük karışıklık çıktı.

Batı Şad'ının hanımı, oğlu ile Kapgan Kagan'ın torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kagan'ın kızı Ta-lo prenses, İ-jan Kagan'ın küçük hanımı Yü-sai-fu, Teng-li Kagan'ın kızı Yü-chü-kung prenses ile A-pu-sse İlteber ve diğerleri kendilerine bağlı boylarıyla birlikte gelip Çin'e teslim oldular. T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılının sekizinci ayında (742) teslim olanlar başkente vardılar. İmparator önce onlara imparator atalarının türbesine gitmelerini emretti. Sonra sarayda görüştü. Arkasından Hua-wo-lou adlı binada eğlence (ziyafet) tertip etti. İmparator onların yaptığı işlerin hatırasına şiir söyledi.

HTS 215B **s.6054**

Devlet adamları((ülke insanları) hep birlikte onun oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler.

İ-jan Kagan sekiz yıl tahtta kaldıktan sonra öldü. Toplam üç kere Çin sarayına elçi gönderdi. Onun kardeşi tahta çıktı. Unvanı Pi–chia Ku-tuo-lu (Bilge Kutlug) Kagan idi. Sağ Chin-wu muhafızları generali Li Chih elçi sıfatıyla gönderilip Teng-li Kagan unvanı sunuldu. Ertesi yılın ilk ayında İ-nan-ju'yu elçi olarak Çin sarayına gönderip kendi ülke mallarından sundu ve dedi ki; "Gök Kaganı, göğü selâmlar gibi selâmlıyorum, Şimdi yeni yılın hediye sunma ayında göğün oğluna sonsuz (ebedî) ömür diliyorum".

Kagan gençti (küçüktü). Onun annesi ile küçük vezir Yü-ssu tarkan karışıklık çıkardılar. İdareyi ele geçirmek istiyorlardı. Bütün boylar yardım etmediler (desteklemediler). Teng-li'nin amcası sol ve sağ şadlar unvanlarıyla doğu ve batıya ayrılarak askerleri idare ediyorlardı. Subayların genç ve dinamik olanlarının hepsi onların emrinde idi.

Kagan ile annesi bir komplo ile Batı Şad'ı öldürüp askerlerine el koydular. (Bunun üzerine) sol yani Doğu Şad'ı korktu. Hemen Teng-li'ye saldırıp onu öldürdü.

Sol Şad ki, o P'an-ch'üe Tegindir. Akabinde Bilge Kagan'ın oğlunu tahta geçirdi. Aniden Ku-tuo Yabgu tarafından öldürüldü. Kardeşi yerine geçirildi. Kısa bir süre sonra onu da öldürdü. Yabgu kendini kagan ilân etti.

T'ien-pao saltanat devresinin başında (742) onun büyük boylarından Uygur, Karluk ve Basmıllar, aynı zamanda beraber Yabgu'ya hücum ettiler. Onu öldürdüler. Sonra Basmılların reisi Chie-tie-i shih Kagan ilân edildi. Neticede Uygurlar ve Karluklar sağ ve sol yabguluğu oldular. Hep beraber Çin'e elçi gönderip durumu bildirdiler.

Devlet adamları P'an Kül Tegin'in oğluna Wu-su-mi-shih Kagan unvanını sundular. Onun oğlu Ke-la-to, Batı Şad'ı oldu. İmparator itaat etmesini bildirdi ise de onun maiyetindekiler kabul etmediler. Basmıllar ve diğer üç boy beraberce Wu-su-mi-shih'ya saldırdılar. Mi-shih kaçtı ve uzaklaştı. Onun batı yabgusu A-pu-sse ve Ke-la-to beş bin çadır insanla gelip Çin'e teslim oldu. Ke-la-to'ya Huai-en prensliği (Wang) sunuldu.

s.6055

3. yılda (744) Basmıl ve diğerleri Wu-su-mi-shih'yı öldürdüler. Kesik başı başkente ulaştırıldı. İmparator atalarının mezarlarının bulunduğu tapınağa sunuldu.

Onun kardeşi Pai-mei Tegin Ku-lung-fu geçti. Unvanı Pai-mei Kagan oldu. Neticede Gök-Türklerde büyük karışıklık çıktı.

Devlet adamları Basmılların reisini kagan seçtiler. Shuo-fang özel idarecisi Wang Chung-ssu'ya onun karışıklığına müdahale ederek düzeltme vazifesi verildi. O da Sha-he-nei-shan'a ulaştı.

Onun Sol A-po Tarkan'ının 11 boyuyla savaşıp bozguna uğrattı. Sadece onun sağ tarafı itaat etmemişti. Ayrıca Karlıklarla Uygurlar Basmıl Kagan'ını öldürdü. Uygur Ku-li Pei-lo'ya o ülkenin idaresi sunuldu. Ünvanı Kutlug Bilge Kül Kagan oldu. Ertesi yıl Pai-mei Kagan öldürülüp (kesik) başı başkente sunuldu.

Bilge Kagan'ın hanımı Kutlug Po-fu Hatun kendine tâbi halk ile Çin'e itaat etti. Hua-wo-lou adlı binada imparator onların şerefine ziyafet tertip etti. Bu iş için şiir söyledi. Hatun'a Pin-kuo Fu-jen unvanını sundu. Hasat zamanında 2 milyon ölçek un verildi.

Gök-Türkler, Sonraki Wei hanedanının Ta-t'ung saltanat devresi zamanında başladılar (542 yılı), burada yıkıldılar. Sonradan bazen saraya vergi getirenlerin hepsi Chiou-hsing (Dokuz Oğuz) boyları idiler. Onların topraklarının hepsi Uygurlara geçti. Onların batıya ayrılan kabilesi batıda idi ki, onlara Batı Gök-Türkleri dendi.

CTS 103 **s.3198**

Wang Chung-ssu, T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılında (742) aynı zamanda Ling-chou tu-tu'su (askerî valisi) oldu. Yaz ayında kuzeye saldırdı. Hsi, Nu-chie'lerle Sang-kan ırmağında savaşıp onları üç kere yendi. Halklarının büyük kısmını esir aldı (yakalandı). Çölün kuzeyinde gücünü gösterdi. Büyük bir toplantı yaptıktan sonra geri döndü.

Gök-Türklerin yabgusunda yeni problem çıktığı zaman Chung-ssu, çölün ağzına askerlerini yığarak onu korkuyla sarstı.

Wu-su-mi-shih Kagan korktu ve müttefik olmayı teklif etti. Neticede değişip erteledi ve gelmedi. Wang Chung-ssu, Basmıl, Karluk ve Uygur gibi üç boyu bir araya getirerek, Wu-su-mi-shih'ya saldırttı. Wu-su-mi-shih kaçtı. Wang Chung-ssu askerlerini ileri çıkararak ona hücum etti. Onun sağ kanadını ele geçirip geri döndü. Onun batı yabgusu ile Bilge Hatun, Batı Şad 'ı K'e-la-to binden fazla çadır ahali ile Çin sarayına geldiler. Bu sebeple Sol Wu-wei büyük generalliği onun unvanına ilave edildi. Ertesi yıl Nu-chie'ler ile Gök-Türklerin ahalisine hücum edip bozguna uğrattı.

Kendisi Çin sınırlarının dışında barışı tesis etti. Yabancılar girmeye cesaret edemedi.

T'ien-pao'nun üçüncü yılında (744) Gök-Türk Chiou-hsing (Dokuz Oğuz) Basmıl yabgusu ve diğerleri hep beraber Wu-su-mi-shih Kagan'a saldırıp onu öldürdüler. Kesik başı başkente getirtildi.

HTS 133 **s.4552**

T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılında kuzeye Hsi ve Nu-chie'lere, Sangkan ırmağında saldırıp onları üç karşılaşmada da yendi. Çölün kuzeyinde

s.4553

gücünü gösterdi. Büyük bir toplantı yaptı ve geri döndü. Gök-Türklerde daha yeni karışıklık çıktığında Wang Chung-ssu orduyla çölün ağzından girip onları kontrol altına aldı.

Wu-su-mi-shih Kagan teslim olmayı teklif ettiğinde Wang Chung-ssu onun Mu-ts'e ve Lan-shan'a sığınıp boş alanlara kaçabileceğini düşündü.

Bu sebepten uygulanabilecek en iyi planı uyguladı. Basmıl, Karluk ve Uygur gibi üç boy To-lo-ssu kalesine saldırdı. K'un Suyu'nun içinde yürüyerek Wu-su-mi-shih Kagan'ı öldürdüler. Ta-t'ung ve Ching-pien kalelerini birleştirdi. Yağmacılar seddi yağmalamaya cesaret edemesin diye.

CTS 8 **s.202**

Yıl Sonunda Gök-Türk Bilge Kagan öldü.

CTS 9 **s.218**

T'ien-pao saltanat devresi 3. yıl

Dokuz Oğuz Basmıllar, Gök-Türk Wu-su-mi-shih Kagan'a hücum edip öldürdüler.

CTS 9 **s.213**

29. yıl 3. ayda (741 yılı)

Tibet ve Gök-Türkler saraya elçi gönderdiler.

CTS 9 **s.215**

T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılı 8. ay

Gök-Türk A-pu-ssu ki, Mo-ch' o(Kapgan) Kagan'ın torunudur. Teng-li Kagan'ın kızı ile beraberce kendi taraftarlarıyla gelip teslim oldular.

9. ayda imparator Hua-wo-lou adlı binada saray kızlarına Bilge Kagan'ın karısı hatun ve oğul ile kızlarına hizmet ettirildi. Sayısız hediyeler sundu.

CTS 9 **s.225**

11. yıl 3. ayda (752 yılı)

Shou-fang Chie-tu-fu-shih' (özel idareci yardımcısı)sı ve Feng-hsin prensi A-pu-ssu ile An Lu-shan beraberce hareket edemediler (yardımlaşamadılar). Bunun üzerine onun (kendi) boyuna liderlik edip çölün kuzeyine dönerek isyan etti.

CTS 10 **s.244**

Shih-te saltanat devresi 1. yıl 12 ay (756)

Asi general A-shih-ha Ch'eng-ch'ing, Ying-ch'uan-chün'e saldırarak ele geçirdi. T'ai-shou unvanlı Hsie Yüan ve Ch'ang-shih unvanlı P'ang Chien'i yakaladı.

CTS 6 **s.171**

Kuang-te saltanat devresi 2. yıl 10. ay (764 yılı)

Gök-Türkler, Feng-chou'ya hücum ettiler. Muhafız general Ma Wang öldürüldü.

HTS 5 **s.143**

T'ien-pao 1. yıl 12 ay (742 yılı)

Wang Chung-ssu, Gök-Türklere saldırdı.

HTS 5 **s.144**

2. yıl (743 yılı)

Basmıllar, Gök-Türklere saldırdı. Wu-su-mi-shih'yı öldürdüler. Onun başını Çin'e sundular.

4. yıl ilk ay (745 yılı)

Wang Chung-ssu Gök-Türklerle Sa-he-nei dağında savaştı. Bozguna uğrattı.

HTS 5 **s.148**

11. yıl 2. ayda (752 yılı)

Gök-Türklerden A-pu-ssu boyu ile sınırlara saldırdı.

HTS 5 **s.149**

12.yıl 6. ayda (753 yılı)

A-pu-ssu boyu teslim oldu. 9. ayda Karlukların yabgusu, A-pu-ssu'yu tutukladılar.

HTS 5 **s.150**

5. ay

Beşbalık((Pei-t'ing) tu-hu'su Ch'eng Chien-li, A-pu-ssu'yu yakalayıp sundu.

TCTC 245 (Tsu-chih T'ung-chien) **s.7930**

837 yılı

Chen-wu bölgesi Gök-Türkleri, yüz elli çadır halinde isyan ettiler. Vahşice tarım arazilerini ve insanları yağmaladılar. Özel memur (Chie-tu-shih) Liou Mien onlara saldırıp bozguna uğrattı.

TCTC 248 **s.8031**

847 yılı

Gök-Türkler, tüccarlara ve vergi olarak toplanan pirinçlere saldırıp yağma ettiler. Chen-wu özel idarecisi olan Shih Hsien-chung onlara hücum edip bozguna uğrattı.

CWTS 32 (Chiou Wu-tai Shih) **s.446**

T'ung-kuang 3. yıl 2. ayda (925)

Gök-Türkler ve Po-hai elçi gönderip kendi ülke mallarından sundular.

CWTS 38 **s.525**

T'ien-ch'eng-2. yıl 6. ay (927 yılı)

İmparator Ming-tsung, Po-ssu-ma-p'o (p'i)'yi ziyaret etti. Gök-Türk tanrısına kurban sundu.

CWTS 39 **s.543**

T'ien-ch'eng 3. yıl

Gök-Türklerin reisi Chang Mu-chin ve diğerleri saraya gelip vergi sundu.

CWTS 80 **s.1052**

T'ien-fu saltanat devresi 6. yıl (941)

Gök-Türkler elçi gönderip vergi sundular.

HWTS 5 (Hsin Wu-tai Shih) **s.48**

T'ung-kuang saltanat devresi 3. yıl 2. ay (926 yılı)

Gök-Türklerin reisi Hun-chie-lou nun gönderdiği elçi geldi.

Kışın 10. ay

Hsi, T'u-hun ve Gök-Türklerin gönderdiği elçiler geldiler.

HWTS 6 **s.58**

T'ien-ch'eng saltanat devresi 2. yıl 6. ay (927 yılı)

İmparator, Po-ssu-ma-p'o'yu ziyaret ederek Gök-Türk tanrısına kurban sundu.

T'ien-ch'eng saltanat devresi 3. yıl (928 yılı)

Kışın 10. ayda Gök-Türk elçisi Chang Mu-chin geldi.

s.63

Ch'ang-hsin saltanat devresi 2. yıl 2. ay (931 yılı)

Gök-Türk elçisi Tu-a-shu geldi.

HWTS 8 **s.85**

T'ien-fu saltanat devresi 6. yıl (941) sonbahar 7, ayda Gök-Türk elçisi Hsüe T'ung-hai geldi.

HWTS 74 **s.913**

Gök-Türklerin ülkesinin toprakları, idarecilerinin soyları, boyları, isimleri, unvanları, mahalli eşyaları T'ang zamanında yazıldı. T'ang sonuna gelindiğinde bütün yabancılara saldırılmıştı. Boyları azalarak dağıldı. Beş hanedan (Wu-tai) zamanına gelindiğinde saraya gelip vergi verme tecrübesinde bulundular.

T'ung-kuang saltanat devresinin üçüncü yılında Hun-chie-lou geldi. T'ien-ch'eng saltanat devresinin ikinci yılında reis Chang Mu-chin geldi. Ch'ang-hsin saltanat devresinin ikinci yılında reis Tu-a-shu geldi. T'ien-fu saltanat devresinin 6. yılında Hsüe T'ung-hai ve diğerleri elçi olarak gönderilip geldiler. Toplam dört varış oldu. Bundan başka tekrar (bir daha) gelmediler.

Nihayet Gök-Türkler zamanla çok azaldılar. Tekrar gelişlerinin hesabı bilinmiyor. Onların (kendi) idarecilerinin hepsi kaybolduğu için kayıtları tutulamadı.

WHTK (Wen-hsien T'ung-k'ao) **2693/b**

Mo-chih-lien (Bilge Kagan) öldü. Devlet adamları onun oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler. Sekiz yıl sonra öldü. Onun kardeşi Pi-chia (Bilge) Ku-tuo-lu (Kutlug) Kagan tahta geçti. Ertesi yıl Çin sarayına elçi gönderdi.

Teng-li unvanı sunuldu. Aniden sol şadı P'an-ch'üe Tegin tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Bilge Kagan'ın oğlu tahta geçti. Yine Kutlug Yabgu tarafından öldürüldü. Ondan sonra tahta çıkan da öldürüldü. Yabgu'nun kendisi kagan oldu.

T'ien-pao saltanat devresinin başlangıcında onun büyük boyları Uygur, Karluk ve Basmıllar beraberce Yabgu'ya saldırıp onu öldürdüler. Basmılların reisi Chie-tie-i-shih, kagan ilân edildi. Neticede Uygur ve Karluklar kendilerini sol ve sağ yabguluklar ilân etmişlerdi. Hepsi aynı anda elçi gönderip, Çin'e durumu bildirdiler.

Devlet adamları P'an-ch'üe Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih Kagan seçtiler. Onun oğlu Ke-la-to, Batı Şad'ı tayin edildi.

İmparatorun elçileri ona kendiliğinden Çin'e itaat etmesini söyledilerse de Wu-su-mi-shih dinlemedi. Onun emrindekilerden Basmıllar ve üç boy Wu-su-mi-shih'ya hücum ettiler. Wu-su-mi-shih perişan olup kaçtı. Onun batı yabgusu A-pu-ssu ile Ke-la-to beş bin çadır insana liderlik ederek gelip teslim oldular. Ke-la-to, Huai-en prensi oldu. Üç yıl sonra Basmıllar ve diğerleri Wu-su-mi-shih'yı öldürüp kesik başını başkente getirdiler. İmparatorluk ataları-nın yattığı yere götürülüp sunuldu.

Onun kardeşi Pai-Mei Tegin Wu-lung-fu Pai-mei Kagan olarak tahta geçti. Neticede Gök-Türk ülkesinde büyük karışıklık çıktı. Devlet adamları Basmıl reisini kagan seçtiler. Fermanla Shuo-fang özel idarecisi (chie-tu) Wang Chung-ssu askerlerini hazırladı. Onun karışıklığının bulunduğu Sa-he-nei dağına ulaştı. Onun sol A-po Tarkan'ına saldırıp 11 boyunu bozguna uğ-rattı. Sadece onun kendisi ve sağ tarafı itaat altına alınmamıştı. Sonra Uygur ve Karluklar, Basmıl kaganını öldürdüler. Uygur Kutlug Boyla, onun yerine geçti. Unvanı Kutlug Bilge Kül Kagan oldu.

Ertesi yıl Pai-mei Kagan'ı öldürdü kesik başını ulaştırdı. Bilge Kagan'ın hatunu Kutlug Po-fu, halkına liderlik ederek gelip kendiliğinden itaat etti. Göğün oğlu (Çin imparatoru) Hua-wo binasında onun ve vezirlerinin şere-fine eğlence tertip etti. O iş için güzel şiir söyledi. Hatun'a Ping-kuo fu-jen unvanı sunuldu. İki yüz bin ölçek darı verildi.

Gök-Türk ülkesi Sonraki Wei hanedanının Ta-t'ung saltanat devresi za-manında başlayıp burada sona erdi. Bundan sonra bazen vergi getirenlerin hepsi Dokuz Oğuz boyları idi. Denilir ki, onun topraklarının hepsi Uygurlara geçti. Başlangıçta onun kabilesinin batıya ayrılanları Batı-Gök-Türkleri idi.